

Ramil ƏLİYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutunun baş elmi işçisi

ORCID № 0009-0003--0342-3586

e-mail: ramill.aliyev@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2023.2.11>

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA HİPOTEZLƏR

Xülasə

Hipotez təbiətdəki inkişaf qanunlarının vəhdəti haqqında irəli sürülən fərziyyədir. Hipotez nəyinsə doğru olmasını inandırmaya meyilli olan düşüncə modelidir. Onun vasitəsilə biz nəyin yalan, nəyin doğru olması qənaətinə gəlirik. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da hipotezlərdən geniş istifadə olunur. Səbəb-nəticə əlaqələrinin yoxlanılması üçün hər hansı bir hipotezin irəli sürülməsini görürük. Hipotezlər dastanın bir çox boylarında müşahidə olunur. Bu boylarda hipotez ideya kimi irəli sürülsə də, məzmunun alt qatlarındakı süjetlə birbaşa əlaqədə olur. Bunlardan bir neçəsini qeyd edək. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında 4 əsas hipotez döyüş vardır: Basatın Təpəgözlə savaşı, Dəli Domrulun Əzrayılla savaşı, Beyrəyin Aruz tərəfindən öldürülməsinin əsasında duran kafir qızının aldadılması ilə bağlı Qurdla Əjdahanın savaşı (Vatikan nüsxəsindəki hadisədə bu savaş özünü doğrultmur), Salur Qazanın Əjdaha ilə savaşı və Salur Qazanın Şönlü Məliklə 5 dəfə olan savaşı. Bu savaşlar hipotez savaşlardır, mif şüurunda uydurulmuşdur. Dədə Qorqud da mifdən bu hipotezləri götürərək dastan şüurunda gerçəkləşdirmiş, müvafiq süjetlərdə onlardan istifadə etmişdir.

Dastandakı hipotezlər kosmoqonik hipotezlər və sosial hipotezlər olaraq iki qrupa bölünür. “Dirsə Xan oğlu Buğacın boyu”, “Dəli Domrulun boyu” və “İç Oğuzla Dış Oğuzun Asi olub Beyrək öldüyü boy”da kosmoqonik hipotezlərdən istifadə olunur. “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”, “Baybura oğlu Bamsı Beyrək boyu”, “Salur Qazan dutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy”, “Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu” və başqalarında hipotezlər social məzmunludur.

Hipotezlərin yaranması üç mərhələlidir: birinci mərhələdə hipotezin yaranmasının səbəbi, ikinci mərhələdə səbəblə bağlı olan nəticə verilir. Üçüncü mərhələdə hipotezin təsdiq olunması, ya da inkar edilməsi əsaslandırılır. Bu üçüncü mərhələyə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlinmir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı hipotezlərin təsdiqi mahiyyətin aşkar olunmasından asılıdır. Amma bədii düşüncə hipotezə və fantaziya əsaslandığından mətnlərdəki hipotezlər də təsdiq olunmamış kimi görünə bilər. Hipotez və onun irəli sürülməsi hər hansı bir ideyanın (mifoloji, psixoloji, məntiqi, tarixi, ədəbi və s.) təsdiqinə ehtiyac duyulan anda lazımlı olur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə hipotezin təsdiq olunması mif məntiqindən asılıdır. Hipotezin əsasında duran fakt

mifdə təsdiq olunursa, dastan mətnində də bizə təsdiq olunmuş kimi görünür. Belə hipotezlər "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında çoxdur.

Açar sözlər: hipotez, dastan, Kitabi-Dədə Qorqud, boy, məntiq, süjet, savaş, mifoloji

Ramil ALIYEV

HYPOTHESES IN KITABI-DEDE GORGUD EPOS

Summary

A hypothesis is an assumption made about the unity of the laws of development in nature. A hypothesis is a thought pattern that tends to convince one that something is true. Through it we come to the conclusion of what is false and what is true. Hypotheses are widely used in the "Kitabi-Dede Gorgud" epos. We see any hypothesis put forward to test cause-and-effect relationships. Hypotheses are observed in many parts of the saga. In these stories, although the hypothesis is presented as an idea, it is directly related to the plot in the lower layers of the content. Let's mention some of them. There are 4 main hypothetical battles in the "Kitabi-Dede Gorgud" epos: Basat's battle with Tepegöz (Cyclopes), Deli Domrul's battle with Azrayil, the battle between the Wolf and the Dragon regarding the deception of the infidel girl, which is the basis of the killing of Beyrak by Aruz (this battle does not justify itself in the event in the Vatican copy), Salur Ghazan's battle with the Dragon, and Salur Ghazan's 5-time battle with Shoklu Malik. These battles are hypothetical ones, invented in the mythic mind. Dede Gorgud took these hypotheses from the myth and realized them in the consciousness of the epos, and used them in the relevant plots.

Hypotheses in the epos are divided into two groups: cosmogonic hypotheses and social hypotheses. Cosmogonic hypotheses are used in the chapters of "Dirsa Khan's son, Bughaj", "Deli Domrul" and "Death of Beirak". "The chapter in which Salur Ghazan's house was looted", "The chapter of Baybura's son, Bamsı Beyrak", "The chapter in which prisoned Salur Ghazan was freed by his son Uruz", "The chapter in which Basat killed the Cyclopes", "The chapter of Ganly Goja's son, Ganturaly" and others have hypotheses of social content.

The generation of hypotheses has three stages: in the first stage, the reason for the creation of the hypothesis is given, and in the second stage, the result related to the reason is given. In the third stage, the hypothesis is confirmed or rejected. This third stage is not found in the "Kitabi-Dede Gorgud" epos.

Confirmation of the hypotheses in the "Kitabi-Dede Gorgud" epos depends on the discovery of the essence. But since the artistic thinking is based on hypothesis and fantasy, the hypotheses in the texts may seem unconfirmed. Hypothesis and its promotion are necessary when confirmation of any idea (mythological, psychological, logical, historical, literary, etc.) is needed. In "Kitabi-Dede Gorgud", the confirmation of the hypothesis depends on the logic of the myth.

If the fact underlying the hypothesis is confirmed in the myth, it seems to be confirmed in the text of the epos. There are many such hypotheses in the "Kitabi-Dede Gorgud" epos.

Key words: *hypothesis, epos, Kitabi-Dede Gorgud, chapter, logic, plot, battle, mythological*

Рамиль АЛИЕВ

ГИПОТЕЗЫ В ЭПОСЕ "КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД"

Резюме

Гипотеза – это сделанное предположение о единстве законов развития в природе. Гипотеза — это модель мышления, которая стремится убедить в том, что что-то верно. Через него мы приходим к заключению, что ложно, а что истинно. Гипотезы широко используются в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». Мы видим любую гипотезу, выдвигаемую для проверки причинно-следственных связей. Гипотезы наблюдаются во многих частях саги. В этих рассказах, хотя гипотеза представлена как идея, она непосредственно связана с сюжетом в нижних пластах содержания. Упомянем некоторые из них. В эпосе «Китаби-Дада Горгуд» 4 основных гипотетических битв: битва Басата с Тепегёзом, битва Дели Домрула с Азраилом, битва Волка и Дракона по поводу обмана девушки-кафирой, что лежит в основе убийства Бейрея Арузом (этот бой не оправдывает себя в случае в ватиканской копии) и битва Волка и Дракона, битва Салура Газана с Драконом и 5-кратная битва Салура Газана с Шоклю Маликом. Эти сражения являются гипотетическими, придуманными в сознании мифа. Деде Горгуд взял эти гипотезы из мифа и реализовал их в сознании эпоса, использовал в соответствующих сюжетах.

Гипотезы в эпосе делятся на две группы: космогонические гипотезы и социальные гипотезы. Космогонические гипотезы используются в главе о «Сыне Дирса-хана, Бугадже», «Дели Домруле» и «Восстании Дыш Огуза против Ич Огуза, в котором умер Бейрак». «Глава, в которой был разграблен дом Салура Газана», «Глава о сыне Байбуры, Бамсы Бейраке», «Глава, в которой плененного Салура Газана освободил его сын Уруз», «Глава, в которой Басат убил Тепегёза», «Глава о сыне Ганлы Годжы, Гантуралы» и др. имеют гипотезы социального содержания.

Генерация гипотез имеет три этапа: на первом этапе приводится причина создания гипотезы, а на втором этапе дается результат, связанный с причиной. На третьем этапе гипотеза подтверждается или отвергается. Этого третьего этапа нет в эпосе «Китаби-Деде Горгуд».

Подтверждение гипотез эпоса «Китаби-Деде Горгуд» зависит от раскрытия сути. Но поскольку художественное мышление основано на гипотезах и фантазиях, гипотезы в текстах могут показаться неподтвержденными. Гипотеза и ее выдвижение необходимы, когда требуется подтверждение

какой-либо идеи (мифологической, психологической, логической, исторической, литературной и т. д.). В «Китаби-Деде Горгуд» подтверждение гипотезы зависит от логики мифа. Если факт, лежащий в основе гипотезы, подтверждается в мифе, то он как бы подтверждается и в тексте эпоса. Таких гипотез в эпосе «Китаби-Деде Горгуд» немало.

Ключевые слова: гипотеза, эпос, Китаби-Деде Горгуд, глава, логика, сюжет, битва, мифологический

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarının dekonstruksiyası haqqındakı məqalə və kitablarda bu prosesin istiqaməti və həyata keçirilməsi ilə bağlı bir çox tədqiqat əsərlərində məlumatlar verilir (1; 2; 3; 4; 6; 7; 8; 9; 10). Bu prosesi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da həyata keçirən Dədə Qorqud olmuşdur. Dədə Qorqud tərəfindən arxaik lirik epos versiyasının dekonstruksiyası başa çatdırıldıqdan sonra erkən dövrün bədii yaradıcılığında versiyadakı qədim süjetin, motivin və obrazın məzmununda, onların alt quruluşunda sözü keçən hadisələrin, mənanın, mif və onun qəhrəmanlarının arxetip vəziyyətə gətirilməsi baş verir, onların üzərində yeni süjetin, yeni məzmunun və qəhrəmanın yenilənməsi prosesi başlanır, bu proseslər yeni yaradıcılıq üsulu kimi bədii düşüncədə hipotез yaradıcılığının formalaşmasına təkan verir. Düşünürəm ki, hipotез sözü bugünkü fərziyyə anlamında deyildir, yeni yaradıcılıq üsulu mənasını ifadə etmişdir. Hipotез yaradıcılığı (eyni zamanda interpretasiya) dekonstruksiya prosesi ilə bağlı olan və dekonstruksiyadan sonrakı yaradıcılıq üsuludur.

Bugünkü hipotез sözü təbiət və ictimai həyatın müəyyən bir sahəsindəki qabaqcıl düşüncəni, irəli sürülən ideyanı izah edən riyazi və fəlsəfi bir anlayışdır. Dolayısı ilə bu anlayışı folklorla da aid etmək olar. Çünki hipotез yaradıcılığı Dədə Qorqudun irəli sürdüyü yeni fəlsəfi anlayışa əsaslanır. Hipotездə əsas məqsəd hadisə və ya proseslərlə qanunauyğunluq arasındakı əlaqəni aşkara çıxarmaqdır. Dədə Qorqudun da hipotез yaradıcılığında bu proses və əlaqə müşahidə olunur. Çox vaxt hipotез elmin həqiqi müddəalarına zidd olmayan, lakin onun sübut olunmasına ehtiyac duyulan fərziyyə hesab olunur. Hipotезin əsasında müşahidə durur, bu müşahidənin doğurduğu doğru və ya yanlış ideya dayanır. Dədə Qorqud da öz epos yaradıcılığında doğru və yalanla bağlı müşahidələrini dastanda reallaşdırmışdır. Onun boylarda yaratdığı doğru və yalanın sübut olunmasına ehtiyac duyulmur.

Fəlsəfəyə görə müşahidələr nəticəyə hesablanmalıdır. Burada mülahizənin doğru olması, qanunauyğunluğa tabe olması əsas götürülür. Müşahidə iki obyekt üzərində həyata keçirilir, təcrübədə yoxlanılır, elmi fikir kimi irəli sürülür.

Hipotезin üç mərhələsi vardır. Birinci mərhələ irəli sürülən faktı izah edən səbəb haqqında fikir söylənilir. İkinci mərhələdə ehtimal edilən müddəa ilə bağlı nəticə çıxarılır və praktik olaraq digər faktla müqayisə edilir. Üçüncü mərhələdə hipotез təsdiq, ya da təkzib olunur. Təsdiq olunan hipotез nəzəri biliyə çevrilir. Bir də təsdiqə ehtiyacı olmayan hipotезlər vardır ki, onlar da aksiom hipotезlərdir.

Hipotezin üç növü vardır: ümumi, xüsusi və iş hipotezi. Tədqiqatımıza uyğun gələn xüsusi hipotezdir. Burada hadisənin, prosesin ayrıca tərəfi, xüsusiyyətləri haqqında mülahizələr yürüdüldür (11).

Hipotezin irəli sürülməsində problemin mənimsənilməsi, səbəb-nəticə əlaqələrinin yoxlanılması əsas şərtidir. Bundan sonra fərziyyənin irəli sürülməsi məqsəd kimi ortaya qoyulur. Ardınca hipotezin yoxlanılması və isbatı gəlir.

Folklor mətnlərinə də bu deyilənlər əsasında yanaşmaq, əsas mətnin mahiyyətində duran arxaik semantikanı hipotez vasitəsilə yoxlamaq mümkündür. Xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mifoloji qatlarını, qədim süjetlərin hipotez vasitəsilə həqiqiliyini və ya yalan olduğunu üzə çıxara bilərik. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının altı-yeddi boyundakı totem dünyagörüşünü nəzərə alıb onların əsas süjetlərini kosmoqonik hipotez yolu ilə incələmək məqsədini qarşıya qoyuruq. Kosmoqonik hipotezi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi xüsusi hipotez növü, həm də aksiom hipotez kimi tədqiqata cəlb edirik. Məlumdur ki, Dədə Qorqud, Salur Qazan, Dirsə Xan, Beyrək, Dəli Domrul, Aruz, Bəkil, Buğac və Baybura bəy obrazlarının alt qatında totem izləri gizlənilir. Kosmoqonik təfəkkürdə totemdən totemə keçiddə münasibətlər həm də savaş vasitəsilə öz həllini tapır. Bu münasibətlər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında informasiyanın mətnaltı semantikasının modelləşdirilməsində üzə çıxır. Bu modelləşdirilməyə dastanla bağlı olan miflərin mifoloji boyar üzrə hipotez quruluşu (doğru və yalan) daxildir. Dastan boyları üzrə hipotezlərin quruluşu da süjetə uyğun olaraq dəyişir. Hipotezlər geniş və qısa məzmunlu olur.

Hipotezdə digər bir şərt informasiyanın emalıdır. Bu proses onu icra edən ozanın məsuliyyətindən asılıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da adi hipotezlərdə bu işi Dədə Qorqud yerinə yetirir. Boyun məzmunundan asılı olaraq Dədə Qorqud mifoloji və ya tarixi hadisə ilə bağlı informasiyanı emal edərkən bu problemi dastan poetikasının həqiqət meyarından keçirərək məntiqi inandırma üsulundan istifadə edir. Ona görə də boylardakı hipotez bizə həqiqət kimi görünür. Dədə Qorqud o qədər ustad ozandır ki, özünün sahib olduğu çox geniş mifoloji biliyi və informasiyanı dastanın boylarında emal edərək onların strukturunu hipotezlərlə təmin edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının strukturundakı hipotezlərə bir toplu kimi baxmaq qorqudşünaslıqda bir ilkdir. Bu yanaşma dastana əks mövqedə dayanmır, dastanın strukturunu kölgələmir. Bunu nəzərə alıb Dədə Qorqudun “Ozan-Qaravəlli” tituluна yiyələnməsinə, onun bütün mifoloji strukturlara bələd olmasına əsaslanaraq, bu prosesi necə icra etməsini araşdırmaq istəyirik.

Hipotezlər elmi inkişaf etdirən sosial-bədii düşüncənin məhsuludur. Hipotezlər təsdiq olunduqdan sonra onun yaradıcılığa tətbiqi həyata keçirilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da gördüyümüz hipotezlər aksioma çevrilir, həm də süjetlərin mifoloji-bədii və tarixi sübutu kimi meydana çıxır. Qarşıya belə bir sual çıxır: Dədə Qorqud boylardakı süjetlərin məzmununu, motivini və ideyasını haradan götürmüşdür? Yaddan çıxarmayaq ki, Dədə Qorqud bu böyüklükdə

“Oğuznamə”nin – dastanın lirik formasını epikləşdirmiş, qədim mifoloji süjetləri nə qədər ixtisar etsə də, onların izlərini mifoloji-tarixi hipotez şəklində ifadə etməyi unutmamış, hətta deyərdim ki, planlaşdırmışdır. Belə bir hipotezin bariz nümunəsini “Dirşə Xan oğlu Buğac boyu”nda görürük. Bu boyda kafirlər Dirşə Xan oğlu Buğacı öldürməyə təhrik edirlər. Buğacın Dirşə Xan tərəfindən oxlanması süjeti bədii şəkildə kosmoqonik hipotez olaraq Dədə Qorqud tərəfindən mif hadisəsi kimi ifadə edilmişdir. Bu süjetin əsasında Salur Qazanın Əjdaha ilə savaşını əks etdirən mif dayanır. Bu mif Dirşə Xanın oğlu Buğacı yaralaması haqqında kosmoqonik hipotezin təsdiqidir.

Dirşə Xanın kökü, mənşəyi Əjdaha tanrısı ilə bağlıdır. Əjdaha tanrısına sitayiş edilmədiyindən onunla sitayiş etməyənlər arasında düşmənçilik yaranır. Bu düşmənçilik nəticəsində də o intiqam alır. Mifdəki bu intiqam səhnəsi eposda Dirşə Xanın oğlu Buğacı yaralaması səhnəsi ilə əvəz olunur. Deməli, burada hipotez epos şüurunun məhsuluna çevrilir. Buğacın da mənşəyi həm də Öküz tanrısına bağlıdır. Eposda da iki totemin mübarizəsinin izini Buğacın oxlanması səhnəsində görə bilərik. Həm Əjdaha totemi, həm də Öküz totemi ilə bağlı mifoloji şüura Dədə Qorqudun bağlı olması mətndən aydın görünür. Ola bilər ki, dastanın əvvəlki lirik versiyasında bu mifoloji dünyagörüşü açıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Dədə Qorqud bu mifoloji dünyagörüşü ixtisar edərək, Əjdaha və Öküz totemlərinin mövcudluğunu hipotezdə gizli surətdə yaşatmağa çalışmışdır. Mətnaltı süjetdə Əjdaha tanrısı ilə Öküz tanrısının savaşını (Buğacın öküzlə savaşını) İlluanka ilə ildirım tanrısı Teşub arasındakı savaşdan bərpa etmək olar. Dədə Qorqud bu savaşın izlərinin – Əjdaha tanrısı ilə Öküz tanrısının savaşının “şahidi” olmadığından bu prosesi sonradan özünün mifoloji-bədii şüuruna əsaslanaraq hipotez şəklində təsvir etmişdir. Bu şəkildə hipotezin təsdiqini İlluanka və Teşub haqqında mif öz üzərinə götürür. Dirşə Xan ilə kafirlər arasında da mifoloji bağlılıq vardır. Kafirlər Əjdahanın insanlaşdırılmış dönüşümüdür.

Bu boyda ikinci bir hipotez Xızırın Buğacın yanında peyda olması, dağ çiçəyi ilə ana südünün yaraya məlhəm kimi çəkilməsini söyləməsidir (KDQ, 1978: 26). Deməli, Xızırın dara düşənlərə, yaralı olanlara, yolda qalanlara kömək etməsi haqqındakı dünyagörüşü mifdə doğru, dastanda hipotezdir. Onun bu xarakterə sahib olması ancaq düşüncədə mövcuddur. Xızırı görəndə isə yoxdur, fəaliyyətinin sübutu da yoxdur. Dədə Qorqud onun bu fəaliyyətini hipotez şəklində söyləyir. Belə hipotezin sübuta da ehtiyacı yoxdur. Xızıra olan inanc bu hipotezin təsdiqinə çevrilir (aksiom hipotez).

Ana südü və dağ çiçəyinin möcüzəsindən sağalan Buğacın Dirşə Xanı kafirlərin zindanından xilas etməsi səhnəsi də hipotez olaraq düşünülmüşdür. Dastanın bütün boylarının sonunda bu cür xilasedicilikdən çox istifadə edilmişdir. Belə hipotezlərin də təsdiqini dastan şüurunda axtarmaq lazımdır.

Hipotez bədii-romantik və elmi yaradıcılıq üsulu kimi inkişafa çox kömək edir. Elmdə hipotezin rolu çoxdan təsdiq olunmuşdur. Bədii yaradıcılıqda da hipotez poetik şüurun əhatə dairəsini genişləndirir. Bunu biz “Kitabi-Dədə Qorqud”

dastanında da görürük. “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da da hipotezlər süjetin formalaşmasında rol oynayır. Bu boyda tarixi hadisələr də çoxdur. Bu tarixi hadisələrin üzərində qurulan hipotezlər də diqqətçəkəndir. Qazanın axar su, qurd və itdən Burla Xatunun, anasının, qırx incəbelli qızın və oğlu Uruzun başına gələnləri soruşması hipotezdir. Bu motiv nağıllardan gəlir. Bu dünyagörüşün təsdiqi ancaq mifoloji şüurdadır. Tarixi şüur dövründə yaşayan Oğuzların düşüncəsində bu xəbərləşmə informasiya kimi qalmışdır. Dədə Qorqud da bu informasiyadan poetik şəkildə istifadə etmişdir. Deməli, bu hipotezi təsdiqləyən yenə də Dədə Qorqudun interpretasiyasıdır.

Qaraca Çobanın Salur Qazanın evinin, Burla Xatunun, anasının, 40 incəbelli qızın, oğlu Uruzun əsir aparılmasını görməsi tarixi hadisənin bədii təcəssümüdür. Ancaq Uruzun atasının namusunu sındırmamaq üçün anasına oğul ətindən yeməsini tapşırması hipotezdir. Bu cür hipotezin təsdiqini “Astıyaq” rəvayətində görürük. Dastan şüuru da bu qurban getməni namusla bağlayaraq Oğuzun əxlaqı kimi qeyd edir. Uruz deyir: Qoy məni, qadın ana, çəngələ ursunlar, qoy ətimdən çəksinlər, qara qavurma etsinlər, qırx bəy qızının qabağına ilətsinlər. Onlar bir yediyində sən iki ye (5, 39). Bu hipotezin təsdiqi qədim türkün etnoqrafiyasında namusun xüsusi əhəmiyyət daşması ilə ölçülür. Tarixi hadisələrdə (Oğuznamələrdə) Salur Qazanın Şöklü Məliklə mübarizəsi fakta söykənsə, boyda hipotez şəklində verilir. Çünki bu savaşı əksi, bədii düşüncədə forması dəyişdirilmişdir, bədii detallar əlavə edilmişdir. Ona görə də boydakı savaş tarixi savaştan fərqlənmişdir. Bu səbəbdən də Salur Qazanın Şöklü Məliklə 5 dəfə vuruşması hipotez savaşdır. Bu hipotez savaşa Oğuz bəylərinin də qatılması Salur Qazanın qələbəsinin həqiqiliyini sübut etmək üçündür.

“Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda da hipotezlər sübuta ehtiyacı olmayan düşüncə məhsuludur. Boyda övladsızlıq motivi hipotezin fəaliyyətinə kömək edir. Oğuz bəylərinin alqışı ilə Baybura bəyin və Baybecan bəyin övlada sahib olması mifoloji düşüncədə qəbul ediləndir, tarixi şüurda isə hipotezdir. Bu hipotezi şərtləndirən digər bir motiv isə onların beşikkərtmə edilməsidir. Beyrəyin toy gərdəyindən qaçırılması da hipotez kimi diqqəti cəlb edir. Banıçıçəyin Parasarın Bayburd qalasının bəyinə ad edilməsi isə tarixi şüur hadisəsidir. Beyrəyin qanlı köynəyinin Banıçıçəyə gətirilməsi ilə Oğuz bəylərində Beyrəyin ölümünə inamın yaradılmasına yardım edən hipotezdir. Yalançı oğlu Yalınçıqın Banıçıçəyə namizəd çıxmasını da tarixi qaynaqlarda olmayan hadisəyə qarşılıq hipotez kimi baxmaq olar.

Hipotezlərin formalaşdırılmasında əsas rol motivlər oynayır. Mif motivinin iştirakı ilə süjet yaranır və dastana daxil edilir. Məsələn, Beyrəyin kafir qalasından xilas olub Oğuz dönməsində “ər arvadın toyunda” motivi rol oynayır. Motiv süjeti inkişaf etdirən əsas göstəricidir.

“Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun boyu”nda da hipotezlər mifoloji şüurun izi kimi çıxış edir. Burada Dəli Domrulun mifoloji mənşəyi əjdaha-quş ipostası ilə bağlıdır. Onun Əzrayilla savaş səhnəsi hipotezdir. Bu savaşın alt mətn qatında

Domrulun yumuşçu oğlan, ölü ruhunu daşıyan olması onun mifoloji keçmişinin mürəkkəb olmasından xəbər verir. Qədim türk mifologiyasında Domrulun həm əjdaha və quşa (dege-lek ipostazı), həm də türk tanrıcılığına bağlı olması görünür. Can əvəzinə can motivinin tələbinə görə Domrul öz canını qorumaq üçün qurban axtarmalıdır. Əzrayılla savaşı, mifoloji düşüncədəki qədim can alan tanrı ilə mübarizədə məğlub olan Domrulun ölməməsinin səbəbini əks etdirən qısa hipotezdir. Domrulun atası tərəfindən qarşı yatan qara dağlar, soyuq-soyuq pınarlar, şahbaz atlar, qatar-qatar dövələr, ağca qoyunlar, altın və gümüşlərin Əzrayıl üçün təklif olunması da hipotezdir. Erkən-orta əsrlərdə belə hipotez geniş bir mətnin qısa şəkildə ifadə olunması deməkdir. Mifoloji şüurda bu yolla ölümdən qaçmaq qəbul edilir. Xatunun öz canını ona qurban vermək istəməsi də birbaşa fərziyyə kimi anlaşılan hipotezdir və həyatın belə şəkildə qurban verilməsi təkcə mifoloji şüurda mümkündür.

“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda Qanturalının buğra, buğa və aslanla döyüşməsi hər iki (doğru və yalan) mənada hipotezdir. Aşıqın məhəbbət uğrunda bu cür sınaqdan çıxarılması, geniş məzmunlu təfərrüat qısa şəkildə ifadə oluna bilər, astral savaşa bağlı kosmoqonik hipotez yaradır. Amma mətndə hipotez sosial məzmun daşıyır.

“Basat Təpəgözü öldürdüyü boy”da hipotez daha qədim dövrləri əks etdirir. Basatın şəxsləndirilmiş obrazının da məzmununda fərziyyə durur. Çünki Basat animizm dövründə şər ruhun şəxsləndirilmiş simvoludur, antropomorfdur. Mifoloji zamanda o, apelyativləşdirilərək Basat adını almışdır. Onun dastanın üst qatında Təpəgözlə savaşı (əslində bu savaş Aşağı dünyada olmuşdur) olmamışdır. Eposda Təpəgöz şər xarakter olduğundan, Basatı da aslan böyütdüyündən onların savaşı həqiqi deyil. Təpəgöz əjdahanın paradıqmasıdır, aslan da əjdahanın paradıqmasıdır. Basat da aslanın südünü əmmişdir. Onun Təpəgözlə savaşı əmduyi südə qarşı çıxmaq deməkdir. Belə olan halda Şərlə Şərin Aşağı dünyada savaşı mümkündür, dastanın üst qatında isə bu hipotezdir.

“Bəkil oğlu Əmranın boyu”nda Bəkilin ox atmadan yayı yeləyindən çıxararaq buğanın, sığının boynuna atması, çəkib durdurması bizim zamanda hipotez kimi görünür. Əmranın iki dəfə kafirə məğlub olması, sonda Allaha sığınmış qalib gəlməsi dini şüurda da, mifoloji şüurda da həqiqətdir. Məntiqi şüurda isə hipotezdir. Boydakı dini şüurda belə hökm verilir: Haqq-taala Cəbrayılın buyurdu ki, ya Cəbrayıl, var, şol quluma qırx ərcə qüvvət verdin (5, 132 – 133).

“Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda cavanların Səgrəyi qardaşından bixəbər adlandırmaları həqiqi, atasının bu xəbəri yalanlaması isə hipotezdir. “Salur Qazan dutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy”da Salur Qazanın kafir ölümlərini yedəkləyib minməsi hipotezdir, Təkur övrətini qorxutmağa yönəlmişdir. Təkur övrətinin “7 yaşında bir qızım ölmüşdür, kərəm eylə, ona minmə” deməsi də Qazanın düşüncəsində yalan hipotezdir, kafir övrətinin düşüncəsində doğru hipotezdir. Bu yalan hipotezin Salur Qazana xeyri vardır. Təkur övrəti onun quyudan çıxarılmasını ərindən tələb edir. “İç Oğuz Dış Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boy”da Beyrəyin

ölümünün səbəbi (Vatikan nüsxəsindəki süjetdən fərqli olaraq) onun əjdahadan dönən kafir qızını aldatmasıdır. Mif düşüncəsində bu, doğru hipotezdir. Bu hipotezə uyğun olan süjetin isə əsasını yalan hipotez təşkil edir. Boyun alt qatındakı doğru hipotezə görə Aruz-Əjdaha öz əjdaha nəslindən olan qızın intiqamını boyun süjetində Beyrəkdən alır. Ümumi şəkildə götürsək, boyun üst qatındakı iki Oğuz tayfası arasındakı savaş bədii hipotezdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Müqəddimə”sindəki atasözləri erkən-orta əsrlərin lirik qaravəlli yaradıcılığından doğan əxlaqi nəticədən formalaşmışdır. Bu cəhətdən bütün “Müqəddimə”nin əks etdirdiyi qaravəlli didaktikasını və ümumi əxlaqi nəticəni də doğru hipotez adlandırırıq. Ola bilər ki, bu yeni hipotez yaradıcılıq üsulundan lirik qaravəllilərin epik qaravəlliyyə çevrilməsində də istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, hipotez yaradıcılığının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının formalaşmasında rolu böyükdür. Bu dastan çoxvektorlu dastan tipi olduğundan böyük mətnin Dədə Qorqud tərəfindən ixtisarında hipotez yaradıcılığından istifadə olunmuşdur. Nağıllardakı keçid formullarının rolunu dastandakı doğru hipotezlər oynamış, Dədə Qorqud da dastanın sadələşdirilməsinə yardım etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бахтин, М. М. *Формы времени и хронотопа в романе: очерки по исторической поэтике*//Бахтин М. М. *Вопросы литературы и эстетики.* – М.: Художественная литература, – 1975.

2. Дзикевич, Д.С. Конструктивный и деконструктивный постмодернизм в современной китайской философии: проблемы происхождения и применения оценочных концептов. // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. 2018. – №1 с.88 – 94.

3. Деррида, Ж. *О грамматологии*.//Ж.Деррида. М., Ad Marginum, 2000.

4. Ильин, И.П. *Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм.* – М. : Интрада, 1996.

5. *Kitabi-Dədə Gorqud.* Bakı, Gənclik, 1978.

6. Неклюдов, С.Ю. *Поэтика эпического повествования: пространство и время.* Москва: Форум, – 2015.

7. Rzasoy, S. “Dədə Qorqud Kitabı” Oğuz mifinin bərpasının əsas qaynaqlarından biri kimi // “Dədə Qorqud” toplusu, 2004, № 4.

8. Rzasoy, S. “Kitabi-Türkman Lisani” Oğuznaməsinin transmediativ strukturu və ritual-mifoloji semantikasi. Bakı: Elm və Təhsil, 2020.

9. Sultanzade, V. Domrul adının kökeni ve Deli Domrul boyunda bazı motiflerin kaynağı üzerine/Türk epik ənənəsində dastan. “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə” VI Uluslararası folklor konfransının materialları. – Bakı, 25 – 26 noyabr 2010. – s.479 – 482.

10. Şıxıyeva, S. Dəli Domrul boyundakı bir motivin analoqları/Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 1. – 2011, – s.237 – 254.

11. <https://az.wikipedia.org>

*Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 19.09.2023
Son variant: 28.09.2023*